

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Polysemi i ordböcker	
Forfatter:	Henrik Nikula	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 10, 2010, s. 386-399 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Tammerfors 3.-5. juni 2009	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

HENRIK NIKULA

Polysemi i ordböcker

It is argued that by using a combination of **structural-functional** grammar and prototype theory polysemy in dictionary entries may be strongly reduced. Within this theoretical framework the kernel meaning is defined by a “digital” semantic component restricting and perspectivating the prototypically structured “analogical” component. The analogical component is context-sensitive thus allowing less prototypical referents to be related to the digital component without causing any kind of restructuring of the kernel meaning; in this sense there is no process of coercion needed. – The above theory is tested on some entries in the Swedish dictionary *Svensk ordbok* (2009).

Nyckelord: polysemi, homonymi, analog, digital, prototyp

Inledning

Syftet med detta bidrag är att undersöka om polysemin i ordböcker kan minskas utgående från en teori där strukturalistisk analys av lexikalisk betydelse kombineras med prototypteori. Förhoppningen är att man utgående från de tankar som framförs här skulle kunna utveckla de lexikografiska betydelsebeskrivningarna i en mera systematisk och samtidigt ekonomisk riktning. Däremot ges inte några konkreta förslag till hur lexikografen rent praktiskt ska kunna tillämpa dessa tankar – det är upp till denne själv att avgöra detta liksom också om man överhuvudtaget har någon nytta av den här skisserade teoretiska modellen. För lexikografen gäller det i fråga om betydelsebeskrivningarna att gestalta dem så att de, med beaktande av ekonomiska och andra praktiska begränsningar, gör det så lätt som möjligt för ordboksanvändaren att få en sådan uppfattning om ett ords betydelse eller betydelser att denne kan förstå ordet i den aktuella kontexten och också kan använda ordet korrekt. Det sagda innebär att med ett ords betydelse här förstås de regler som anger ordets korrekta användning i produktion och reception av texter. Ett exempel: I *Svensk ordbok* (2009), här SO, anges betydelsen hos ordet *fågel* på följande sätt: ”typ av bevingat, fjäderbeklätt ryggradsdjur som lägger ägg och vanl. kan flyga”. Detta är en beskrivning av ett visst djur i den utomspråkliga verkligheten, men som betydelsebeskrivning för ordet *fågel* en beskrivning av vilka kriterier ett objekt ska uppfylla för att det

ska kunna utgöra referensobjekt för ordet *fågel*. Beskrivningen utgör därmed en språklig regel för den korrekta referentiella användningen av ordet i fråga. Denna betydelseuppfattning kommer i det följande att preciseras närmare.

Att polysemi kan utgöra ett stort problem ser man kanske framför allt i vissa specialordböcker. I den omfattande tyska verbvalensordboken VALBU anges till exempel för *gehen* 50 betydelsevarianter, för *halten* 26, för *laufen* 25, för *sich halten* och för *erhalten* 14 och så vidare (jfr även Nikula 2009). Även om polysemi vanligen inte kommer till synes så tydligt i vanliga ordböcker kan den också där utgöra ett inte obetydligt problem. I till exempel SO har *få* som verb 5 betydelsevarianter, *gå* 11, *hålla* 10 och *löpa* 6.

Teoretisk bakgrund

Detta bidrag är bland annat inspirerat av Eugenio Coserius funktionellt-strukturalistiska betydelse-teori (jfr Coseriu 1988/1992, 1988), såsom den använts och utnyttjats i Ann Coenes doktorsavhandling *Lexikalische Bedeutung, Valenz und Koerzion* (2006). Centralt i denna betydelse-teori är, såsom framgår av citatet nedan, (a) att de lexikaliska betydelse-erna är klart avgränsade från varandra och (b) att det inte som till exempel i prototyp-teorin finns flytande övergångar (Coene 2006: 2):

Gegenüber der strukturell-funktionellen Bedeutungskonzeption treten die anderen, mit ihr konkurrierenden Bedeutungskonzeptionen in dieser Arbeit in den Hintergrund. So steht z.B. die Prototypentheorie, in der die Bedeutung als kognitiver Bezugspunkt betrachtet wird, um den sich bessere und weniger gute Mitglieder einer Kategorie gruppieren, in der vorliegenden Arbeit nicht direkt zur Diskussion. Dennoch wollen wir anhand von Bedeutungsanalysen im Rahmen der strukturell-funktionellen Semantiktheorie den Nachweis liefern, dass die Grenzen der Wortinhalte *nicht* – wie in der Prototypentheorie behauptet wird – fließend sind, sondern dass man ganz im Gegenteil von klar abgegrenzten lexikalischen Einheiten auszugehen hat.

Tanken att tecknen och deras betydelse-er är skarpt avgränsade från varandra är också här central. Så står till exempel orden *man* formellt (grafiskt och fonetiskt) i tydlig opposition till *kvinna*. På samma sätt skiljer sig betydelse-erna från varandra genom särdraget <+/-kvinna>, jämför *man* [<+mänsklig> <+vuxen> <-kvinna>] respektive *kvinna* <+mänsklig> <+vuxen> <+kvinna>]. Olika for-

mer implicerar olika betydelser, medan en form normalt endast implicerar en enda betydelse. Denna ”solidaritet” mellan betydelse och form ses alltså också i detta bidrag liksom hos Coseriu och Coene som central. Utgångspunkten att en form i princip implicerar en enda betydelse innebär att polysemi och homonymi måste ses som undantag från solidaritetsprincipen.

Utgångspunkten här är alltså, liksom i den funktionellt-strukturalistiska betydelse teorin, att de lexikaliska betydelserna är klart avgränsade från varandra. Men i motsats till vad Coene (2006) antar (jfr citatet ovan) förutsätts här att det samtidigt finns ”flytande övergångar” mellan betydelserna, vilka kan beskrivas utgående från prototyp teorin. Det antas alltså här att ordens betydelser samtidigt kan vara skarpt och oskarpt avgränsade gentemot varandra, ett antagande som, vilket framgår nedan, endast skenbart är motsägelsefullt.

En central funktion hos de formella (fonologiska och grafiska) och de semantiska särdragen är att avgränsa de olika *tecknen* gentemot varandra. De semantiska särdragen står definitionsmässigt i relation till den utomspråkliga världen och avgränsar sålunda också de olika ”entiteterna” i världen skarpt från varandra som om det vore möjligt att särskilja dessa genom en binär digital kategorisering <+/->.¹ Detta är naturligtvis inte möjligt, åtminstone inte generellt, vilket som bekant utgör en utgångspunkt för prototyp teorin.² Det är ju till exempel helt uppenbart att de olika färgerna inte kan avgränsas skarpt gentemot varandra på det sätt som de olika färgbeteckningarna ger intryck av. Trots detta är utgångspunkten här i linje med Coene och Coseriu den att gränserna mellan de *tecken* som betecknar de olika färgerna såväl formellt som semantiskt är skarpa. Betydelsen hos ordet *grön* kan enligt detta beskrivas som [<+färg> <-röd> <-blå> <-gul> <-lila> ...]. Denna digitala betydelsestruktur anger sålunda att ordet *grön* som tecken tillhör ordfältet för färgbeteckningar där det står i opposition till alla övriga beteckningar för färger.

Inom prototypsemantiken utgör beteckningen för fåglar ett ofta förekommande exempel. Betydelsen hos ordet *fågel* kunde man till exempel beskriva med hjälp av de semantiska särdragen [<+levande väsen> <+ryggradsdjur> <+har fjädrar> <+har vingar> <+lägger ägg> <+har näbb> <+kan flyga>] (jfr t.ex. Kleiber 1993: 21). Denna digitala struktur anger att ordet *fågel* tillhör ordfältet ”levande väsen” där det betydelsemässigt står i opposition till andra uttryck för levande väsen såsom *hund*, *apa*, *fisk*, *orm* och så vidare. Särdraget <+kan flyga> är helt uppenbart mycket centralt. Eftersom till exempel strutsen och pingvinen inte kan flyga, kan man fråga sig om inte *fågel* borde beskrivas som

1 Närmare om ”digital” vs. ”analog” nedan.

2 Beträffande prototyp teorin se t.ex. Kleiber (1993) och Mangasser-Wahl (2000).

polysemt med en alternativ uppsättning särdrag för fåglar som inte kan flyga. En sådan lösning är emellertid inte tvingande, lika litet som man är tvungen att betrakta ordet *grön* som polysemt eller vagt bara för att färgerna i den utomspråkliga verkligheten bildar ett slags kontinuum. Viktigt att komma ihåg är att endast sådana företeelser som uppfyller samtliga särdragskriterier kan betraktas som prototypiska referensobjekt. Sparven liksom kondoren uppfyller samtliga särdragskriterier och är sålunda prototypiska, medan pingvinen och strutsen inte gör det och därmed inte heller är prototypiska. Än mindre uppfyller fladdermusen eller flygekorren kriterierna, även om de kan flyga. Trots detta kan man säkerligen i något specifikt sammanhang beteckna dem som ”ett slags fåglar”. Språket besitter en stark kontextuellt betingad flexibilitet.

För att man ska kunna acceptera det ovan sagda måste man betrakta de semantiska särdragens funktion litet närmare. Som tidigare sagts anger särdragen primärt endast skillnader och likheter mellan betydelser, det vill säga att en opposition föreligger, inte *vari* denna opposition består. Eftersom särdragen anger betydelser och för att det ska vara möjligt att veta i vilket avseende betydelserna liknar och/eller skiljer sig från varandra, måste särdragen och särdragsklustren emellertid också på något sätt kunna relateras till den utomspråkliga verkligheten, det vill säga de måste kunna få en tolkning, en interpretation. En tolkning har ju här redan getts genom att den digitala betydelsen hos till exempel *kvinn*a angivits som [$\langle +\text{mänsklig} \rangle \langle +\text{vuxen} \rangle \langle +\text{kvinn} \rangle$] och inte som till exempel [$\langle +X \rangle \langle +Y \rangle \langle +Z \rangle$]. Genom [$\langle +X \rangle \langle +Y \rangle \langle +Z \rangle$] anges endast att betydelsen hos *kvinn*a skiljer sig från till exempel betydelsen hos *man* som har särdragen [$\langle +X \rangle \langle +Y \rangle \langle -Z \rangle$]. En tolkning kan man komma fram till genom att man till exempel frågar sig i vilka avseenden betydelserna hos *man* och *kvinn*a liknar och skiljer sig från varandra. Detta innebär att man söker efter karakteriserande, språkligt relevanta drag hos våra *föreställningar* om (proto)typiska män och kvinnor. Dessa föreställningar utgör en förbindelselänk till de utomspråkliga referensobjekten för tecknen *man* och *kvinn*a.

Särdragen och särdragsklustren utgör abstraktioner av den utomspråkliga världen och genom att de relateras till denna ger de i sin tur verkligheten en struktur. När ordet *grön* yttras frammanas en *föreställning* hos höraren om ett prototypiskt grönt, kanske till exempel grönheten hos friskt gräs.³ Denna föreställning utgör en möjlig, lexikaliserad tolkning av betydelsesärdragen hos ordet *grön*. De *semantiska* särdragens funktion består sålunda i att bilda en länk till vissa föreställningar och därigenom lexikalisera dessa. I den kommunikativa

3 Enligt Schnotz (1994: 158 ff.) kan föreställningar betraktas som en särskild typ av analoga mentala modeller.

kontexten modifieras den lexikaliserade föreställningen så att vi som resultat får en ”aktuell betydelse” eller en ”textbetydelse” som består av den ursprungliga digitala betydelsen och den till kontexten anpassade föreställningen. På samma sätt kan ordet *fågel* också genom den tolkande föreställningens ”elasticitet” användas för att beteckna mindre prototypiska fåglar utan att särdragsstrukturen behöver anpassa sig.

Människan har kontakt med omvärlden genom sina sinnen, det vill säga syn, hörsel, smak, lukt och så vidare. För att de språkliga tecknen ska kunna användas referentiellt måste de ”förstås” av dessa sinnen, det vill säga den digitala måste tolkas analogt. Denna transformation mellan digitalt och analogt sker alltså genom ”föreställningar”. När vi hör ordet *fågel* väcks en föreställning om en för oss prototypisk fågel. Denna föreställning, som kan vara mycket rikare än den digitala betydelsen och som kan innehålla en myckenhet av encyklopedisk kunskap, gör det möjligt att relatera ordet *fågel* till den fågel ordet är avsett att referera till i den givna kontexten. Föreställningen utgör sålunda ett slags ”brygga” mellan språk och värld. Föreställningar har emellertid alltid mer eller mindre stark personlig prägel, de är inte i sig strukturerade och kan därför inte ensamma utgöra ordens betydelser och inte heller som sådana tjäna som bas för större språkliga betydelseenheter såsom satser och texter. Föreställningarna är emellertid i den meningen en del av ordens betydelser att de utgör *lexikaliserade analoga tolkningar* eller *interpretationer* av den *digitala betydelsen*, vilken i sin tur strukturerar föreställningarna genom att ange de aspekter som är språkligt särskilt relevanta.⁴

Den slutliga ”relevansen” avgörs emellertid först i den kommunikativa kontexten. Personer som tillbringat större delen av sitt liv i Tammerfors har sannolikt en annan *föreställning* om en prototypisk fågel än en person från Misiones i Argentina, vilket emellertid knappast inverkar negativt på kommunikationen. Till och med särdrag som lexikaliskt sett är synnerligen ”relevanta” kan i kontext förlora sin relevans som till exempel det digitala särdraget <+kan flyga> när det blir tal om strutsar eller pingviner. Också om dessa inte är typiska representanter för arten fåglar kan man se en ”familjelikheter” med sådana fåglar som uppfyller alla särdragsbetingelser.⁵ Genom antagandet om en dubbel kodering, det vill säga digitalt (särdrag) och analogt (prototypisk föreställning) kan på detta sätt referens till atypiska representanter av en kategori beskrivas utan att

4 Tanken att betydelsen kognitivt har både en digital och en analog representation är bl.a. inspirerad av Allan Paivios begrepp *dual coding* och *dual-code theory* (jfr Paivio 1979, 1986) liksom även Schnotz (1994, 2006).

5 ”Familienähnlichkeit” och ”family resemblance” (jfr t.ex. Wittgenstein 1953/1971).

en viktning eller strykning av särdrag förutsätts. Detta innebär att ett ord som *fågel* inte behöver betraktas som polysemt eller ens som vagt bara därför att det kan användas både om flygkunniga och icke flygkunniga fåglar.

Det torde redan ha framgått vad som här avses med digital och med analog. Med analog betydelse avses alltså avbildning av verkligheten såsom den uppfattas av våra olika sinnen, det vill säga av syn, hörsel, luktsinne, känselsinne, motorisk varseblivning och så vidare. Denna verklighetsavbildning föreligger i form av föreställningar om verkligheten relaterade till sinnesupplevelsorna. Den digitala betydelsen utgörs av abstraktioner utgående från föreställningar om verkligheten, av abstrakta begrepp, vilka i motsats till de analoga föreställningarna inte är kontinuerliga eller gränslösa. De bildar hierarkiska strukturer som bygger på oppositionen likhet versus olikhet. Som element av den lexikaliska betydelsen är de konventionellt relaterade till lexikaliserade föreställningar och anger därmed betydelsemässigt relevanta aspekter hos föreställningen och är i den meningen själva interpreterade som särdrag, till exempel som <+levande> och så vidare.

Ordböckerna använder i själva verket i stor utsträckning betydelseangivelser som är ägnade att framkalla prototypiska föreställningar hos ordboksanvändaren. Betydelsen hos ordet *grön* beskrivs sålunda i SO på följande sätt: ”som har färg som friskt gräs traditionellt sett en av grundfärgerna, vanl. uppfattad som kall”.⁶ I samma ordbok anges betydelsen för ordet *fågel* enligt följande: ”typ av bevingat, fjäderbeklätt ryggradsdjur som lägger ägg och vanl. kan flyga”.⁷ Betydelsebeskrivningen för *fågel* kan naturligtvis ses som en (icke strikt vetenskaplig) beskrivning av en viss klass av djur, men i så fall är den inte en betydelsebeskrivning, även om den kan användas i denna funktion, utan en beskrivning av den utomspråkliga världen. Beskrivningen av betydelsen hos *fågel* i SO påminner också starkt om särdragsbeskrivningen av betydelsen hos *fågel*, men den har helt uppenbart inte det primära syftet att strukturera ordfält, utan att hos läsaren framkalla sådana begrepps-föreställningar som hjälper användaren att använda och förstå ordet korrekt.

Betydelsebeskrivningen av ”valensbärare”, det vill säga framför allt av verb, är till en del något annorlunda än beskrivningen av till exempel färgadjektiv eller av sådana substantiv som *fågel*. En förenklad beskrivning av den digitala semantiken hos det till sin valens tvåställiga verbet *döda* kunde se ut som denna:

6 Tillägget ”traditionellt sett en av grundfärgerna, vanl. uppfattad som kall” i mindre stil anger encyklopedisk information som kan vara av betydelse för identifieringen av referensobjektet.

7 Här anges naturligtvis skillnaden mellan typisk och mindre typisk genom tillägget i liten stil och genom *vanl.* (jfr även det föregående exemplet).

döda [$\langle +X \text{ förorsakar} \rangle \langle +Y \text{ -levande} \rangle$]: $X[\text{---}]_{\text{SubjAG}} V_Y[\text{---}]_{\text{ObjPAT}}$

Denna enkla formel beskriver *döda* som ett tvåställt verb där subjektet X som semantiskt "kasus" är en AGENT och objektet Y en PATIENT.⁸ För att denna abstrakta formel ska kunna relateras till den utomspråkliga världen måste den tolkas som en "scen". En scen är sålunda en genom föreställningar tolkad lexikaliserad ram hos en valensbärare (jfr Nikula 2007a, 2007b).

Avslutningsvis kan noteras att de fonetiska särdragen hos fonemen har samma primära uppgift som de semantiska särdragen, nämligen att avgränsa fonemen och därmed i slutändan teckenformerna från varandra. Fonemen framkallar föreställningar om prototypiska språkljud så att man kan urskilja språkligt relevanta ljud i det kontinuum av ljud vi "utsätts" för.

Tillämpning

I detta avsnitt granskas ett par exempel ur SO. Avsikten är inte att utöva ord-bokskritik eller att framlägga någon fullständig, slutgiltig beskrivning. Det är endast fråga om att utgående från exemplen illustrera de i teoridelen anförda principerna.

Det första exemplet utgörs av substantivet *måne*. Betydelsen hos detta ord anges i SO på följande sätt: "en himlakropp som kretsar runt jorden och särskilt nattetid syns som (ett segment av) en kallt lysande skiva spec. med tanke på månen som ljuskälla". Denna betydelsebeskrivning appellerar direkt till våra sinnen, till hur vi varseblir månen, och är närmast avsedd att skapa en omedelbar föreställning om vad ordet *måne* refererar till. Samtidigt innehåller emellertid betydelsebeskrivningen element som hänför *måne* till ett ordfält, det vill säga "himlakropp", och som inom detta ställer ordet i opposition till andra ord inom detta fält, "kretsar runt jorden". Detta blir tydligt om man jämför med betydelsebeskrivningen för *sol*, "den starkt lysande och värmande centrala himlakroppen i vårt planetsystem", som också tämligen direkt (bortsett ev. från "planetsystem") appellerar till vår varseblivning.

Med beaktande av endast orden *måne* och *sol* kunde vi beskriva den digitala betydelsen som *måne* [$\langle +\text{himlakropp} \rangle \langle +\text{kretsar runt jorden} \rangle$] och *sol* [$\langle +\text{himlakropp} \rangle \langle -\text{kretsar runt jorden} \rangle$]. Dessa särdrag är tillräckliga för att åtskilja dessa två ord inom ordfältet "himlakropp", men är naturligtvis inte tillräckliga för en beskrivning av alla ord inom ordfältet. Denna betydelsebeskrivning mot-

8 Jfr det semantiska kasusbegreppet hos t.ex. Fillmore (1968, 1977).

svarar delvis det som Bo Svensén (2004: 273 ff.) kallar ”intensionell definition” och som utgår från *genus proximum* och *differentia specifica*, men som delvis har en annan funktion, eftersom hos Svensén inte görs åtskillnad mellan digital och analog betydelse, och det hos Svensén är fråga om en begreppsdefinition av ett begrepp som uppfattas som ordets betydelse, och inte om att placera ordet som tecken i ett ordfält (eller semantiskt nätverk).

För att man ska få ett grepp om betydelserna är strikta metoder av typ digital-strukturell analys eller intensionell betydelsedefinition grundläggande. En betydelsebeskrivning av typen *måne* [<+himlakropp> <+kretsar runt jorden>], eller mindre formellt, *måne* ”en himlakropp som kretsar runt jorden” är emellertid i allmänhet för torftig för att hos ordboksanvändaren framkalla de föreställningar som möjliggör referens, varför ytterligare särdrag måste tillkomma, särdrag som framkallar adekvata föreställningar, det vill säga motsvarigheten till den analoga betydelsen. Detta förekommer naturligtvis i stor utsträckning mer eller mindre systematiskt i ordböcker såsom SO, där betydelsebeskrivningen tar fasta på det omedelbart iakttagbara och där de digitala, teckenavgränsande elementen sålunda samtidigt tjänar som analoga drag i den meningen att de utgör direkta beskrivningar av det utomspråkliga referensobjektet.

SO anger att *måne* även kan användas för skallighet, varför ”även om något som liknar en (full)måne, särsk. skalligt område på hjässan” anges som ”betydelsenyans”.⁹ Trots att ett naturligt skalligt område på hjässan naturligtvis är något annat än en himlakropp som cirklar runt jorden anges inte *måne* vara polysemt. Utgående från den betydelse teori som skisserats här är detta riktigt. Det faktum att *måne* kan användas som beteckning för skalligt område på hjässan beror på att de föreställningar som utgör lexikaliserade tolkningar av den digitala betydelsen innehåller element som är jämförbara med en skallig hjässa, det vill säga ”lysande skiva” (jfr beskrivningen i SO ovan: ”särskilt nattetid syns som [ett segment av] en kallt lysande skiva”). Detta gör det möjligt att använda *måne* metaforiskt som beteckning för skallighet. Eftersom denna användning inte är ovanlig kan man se ”skalligt område på hjässan” som en aktuell betydelse som lexikaliserats som en analog betydelsekomponent hos *måne*. Denna analoga betydelse är inordnad under den digitala betydelsen [<+himlakropp> <+kretsar runt jorden>] varför *måne* enligt denna beskrivning inte är polysemt i någon egentlig mening. Eftersom referensen ”himlakropp som kretsar runt jorden” och ”skalligt område på hjässan” utgör helt olika objekt i den utomspråk-

9 Också några ytterligare ”betydelsenyanser” anförs, t.ex. ”äv. allmännare himlakropp som kretsar kring planet”. En behandling av dessa skulle emellertid inte tillföra diskussionen något väsentligt nytt.

liga världen vore det naturligtvis tänkbart att beskriva *måne* som polysemt eller att anta två homonyma tecken *måne*₁ och *måne*₂. Därvid skulle man emellertid, framför allt i det senare fallet, inte kunna beakta de betydelsesamband som föreligger i betydelsestrukturen hos tecknet/tecknen *måne*. Även om det föreligger ett samband mellan encyklopedisk kunskap och kunskap om betydelsen hos ett tecken är det viktigt att se den principiella skillnaden mellan funktionerna hos dessa två typer av kunskap.

Betydelsen hos verbet *äta* anges i SO som "inta (föda) vanl. fast men äv. flytande; om människa el. (inte alltför lågt stående) djur". Denna beskrivning som förefaller ange ett slags "kärnbetydelse" hos *äta* fungerar säkerligen lexicografiskt mycket väl. Det är en beskrivning av situationer i den utomspråkliga världen som kan omfattas av verbet *äta*. Ett verb som kan hänföras till samma ordfält, "inta föda", är *förtära*, vars betydelse i SO anges som "inta och tillgodogöra sig fast el. flytande föda". Utgående från beskrivningarna i SO kunde man betrakta "tillgodogöra sig" som ett distinkt särdrag, men det förefaller osäkert om detta är särskilt väl valt. En tydligare skillnad förefaller vara att *förtära* är ett lexikaliskt terminativt verb, det vill säga implicerar fullbordan av handlingen, ungefär som partikel verbet *äta upp*, medan *äta* aspektuellt är neutralt, det vill säga terminativiteten är kontextbetingad (jfr Nikula 1978: 30 ff.). En beskrivning av den digitala betydelsen hos *äta* enligt samma förenklade modell som för *döda* kunde se ut som denna, där TEMA utgör den neutralaste semantiska kausfunktionen:

$$\textit{äta} \text{ [<+X intar Y>]: } x \text{ [} \_\_\_\_\_\_ \text{]}_{\text{SubjAG}} \text{ V } \text{födaY} \text{ [} \_\_\_\_\_\_ \text{]}_{\text{ObjTEM}}$$

Den analoga tolkningen av betydelsen hos *äta* utgörs av föreställningen eller föreställningarna om "scener" bestående av personer eller djur som intar någon form av föda. SO anger utgående bland annat från exemplet "*en sjukdom som äter samhället inifrån*" en betydelsenyans som karakteriseras genom "äv. utvidgat el. överfört med betoning på förintande". SO beskriver därmed inte *äta* som polysemt.¹⁰ Utgående från den i detta bidrag skisserade teorin vore denna betydelsenyans att se som en lexikaliserad föreställning som uppstått genom aktuella betydelser.

Verbet *få* har i SO fem numrerade betydelsevarianter, varför verbet enligt beskrivningen är att uppfatta som polysemt. Vid sidan av verbet förekommer

10 "Betydelsevariant" används här när ordboksbeskrivningen tydligt anger polysemi, medan "betydelsenyans" är förbehållet fall där betydelseskilnaderna uppenbarligen uppfattas som så små att man inte anser det vara fråga om (verklig) polysemi. (Jfr även SO s. XIV–XVI.)

det homonyma adjektivet *få*. Den av praktiska skäl något förkortade beskrivningen nedan avviker också grafiskt i någon mån från originalet.

få 1 ”komma i besittning av särsk. genom gåva (konkret el. abstrakt) [...]: *hon fick en klocka i present; han fick boken till skänks; [...] hon försökte få arbetstillstånd; i dopet fick hon namnet Elsa; [...] har blommorna fått vatten?* ○ äv. då ingen givare kan tänkas: [...]: *landet fick ny regering; [---]* ○ äv. med avs. på ngt negativt: behöva ta emot: *få stryk; få sig en läxa; få cancer* ○ äv. med avs. på tillstånd e. d. bli delaktig i vissa omständigheter: *få lugn och ro; få det bra; få det besvärligt på jobbet* KONSTR.: ~ ngt (av ngn)”

få 2 ”ha tillåtelse att: *han får bara äta godis på lördagar; han får snart lämna sjukhuset; får jag störa dig ett ögonblick* ○ äv. på grund av inverkan från opersonliga krafter ha tillfälle eller möjlighet att: *hon har inte fått sova på flera nätter för oväsendet; det är mycket han vill göra om han får leva* ○ äv. med ickepersonligt subjekt: *nedläggning av fabriken – det får bara inte ske* KONSTR.: ~ v”

få 3 ”vara tvungen att [...] *200 man får lämna sina jobb; nu får du hålla tyst!; han fick finna sig i mycket; vi fick stå ute i regnet och vänta* ○ äv. försvagat ha anledning att: *jag får tacka så mycket [...]* ○ äv. i uttryck för inträdande sinnesförmimelse (i konstr. **med se, höra, känna**): *här är bilderna ni aldrig fick se; nu ska du få höra vad som hände idag* ○ äv. uttryck för möjligt (framtida) beslut (i konstr. **med se**): *jag får se om jag kommer [...]* KONSTR.: ~ v”

få 4 ”uppnå att påverka (ngn) till visst handlande [...]: *de försökte få vittnet att tåga; Turistrådet försöker få folk att semestra i Sverige;* ○ ofta med tonvikt på konkret resultat (med partikel, särsk. **bort, fram, igenom, upp**) åstadkomma visst resultat: [...] *han lyckades få igenom förslaget [...]* ○ äv. mer abstrakt: *få bukt med arbetslösheten [...]* KONSTR.: ~ ngn att+v, ~ få bort el. fram el. igenom. el. upp ngn el. ngt”

få 5 ”(plötsligt) komma att erfara ngn sinnesförmimelse, angiven av sinnesverb el. ”veta” [...]: *hon fick höra ett väldigt oväsen; vi fick veta igår att han åkt [...]* KONSTR.: ~ v”

Även om ett så tydligt samband mellan de olika betydelsevarianterna förefaller föreligga att antagandet av homonymier kan uteslutas är det inte helt lätt att utgående från betydelsebeskrivningarna och exemplen finna någon gemensam nämnare.¹¹ Att betydelsebeskrivningen ”komma i besittning av särsk. genom

¹¹ Noteras kan att den senaste upplagan av SO i betydligt större utsträckning än den föregående använder fullständiga exempelsatser. För exemplens eller ”språkprovns” funktion i ordböcker se t.ex. Malmgren (1994) och Nikula (1995).

gåva (konkret el. abstrakt)” anges som första betydelsevariant, *få 1*, ger vid handen att denna betraktas som primär i förhållande till de andra. Det finns knappast någon anledning att betvivla att detta antagande är riktigt. ”[K]omma i besittning av” kunde något explicitare parafraseras som till exempel ’det blir så att x har y’. Valensen för *få 1* anges i SO som ”KONSTR.: ~ *ngt* (*av ngn*)”. Mera explicit vore ”*ngn får ngt* (*av ngn*)”, där *ngn* är den som ”drar nytta av *ngt* genom att komma i besittning av detta *ngt*” medan det fakultativa *av ngn* utgör ”källan”; som semantiska kasus är det fråga om BENEFACTIVE, TEMA och SOURCE. Utgående från dessa iakttagelser kan ramen för *få 1* formuleras på liknande sätt som för verbet *äta* ovan:

$$få \ [<+blir> \ [<+X \ har \ Y >]] : \ x [\_]_{SubjBEN} \ V \ y [\_]_{ObjTEMA} \ (z [\_]_{AdvbSOURCE})$$

Denna ram utgör basen för bildandet av prototypiska scener genom föreställningar. Prototypiska är sådana scener där någon har något denne inte hade tidigare och där en källa (givare) åtminstone impliceras. Exempelsatser som de ovan under *få 1* anförda ”*hon fick en klocka i present; han fick boken till skänks*” kan betraktas som realiseringar av sådana scener.¹² Som realisering av en prototypisk scen kan i själva verket också ”*få stryk; få sig en läxa; få cancer*” betraktas (jfr ovan). Den i samband med dessa exempel angivna betydelsen ”behöva ta emot” är knappast att betrakta som en *lexikalisk* betydelsenyans hos verbet *få 1* utan snarast som en tolkning av en aktuell kontextbetydelse, liksom också betydelseangivelsen ”bli delaktig” med exempel som ”*få lugn och ro*”. Detsamma gäller vid *få 2* betydelseangivelserna ”ha tillåtelse att” med exempel som ”*han får bara äta godis på lördagar*” och ”ha tillfälle eller möjlighet att” med exempel som ”*hon har inte fått sova på flera nätter för oväsendet*”. Också betydelseangivelsen ”vara tvungen att” vid *få 3* med exempel som ”*200 man får lämna sina jobb*” liksom även ”ha anledning att” med exempel som ”*jag får tacka så mycket*” kan ses som parafraaser av kontextbetingade aktuella betydelser. Konstruktionen ”KONSTR.: ~ *v*” spelar naturligtvis en stor roll för tolkningen här, liksom också för tolkningarna av *få 5* nedan, eftersom man inte på exakt samma sätt kan ”komma i besittning av” ett genom ett verb uttryckt skeende eller tillstånd som av ett konkret (*boken*) eller abstrakt (*arbetstillstånd*) objekt.

För *få 4* anges i SO betydelsen ”uppnå att påverka (*ngn*) till visst handlande” och konstruktionerna ”KONSTR.: ~ *ngn att + v*, ~ *bort el. fram el. igenom. el. upp ngn el. ngt*”. Denna betydelsevariant skiljer sig från de övriga genom att subjektet självt kan tolkas som orsak till att det önskvärda tillståndet inträder.

12 I ingen av exempelsatserna anges explicit källa eller givare.

Eventuellt kunde man därför tänka sig att denna betydelsevariant utgör ett exempel på lexikal polysemi, men också en tolkning av betydelsevarianten som en kontextuellt betingad aktuell betydelse är möjlig.

Betydelseangivelsen ”(plötsligt) komma att erfara ngn sinnesförnimmelse” för *få* 5 med konstruktionen ”KONSTR.: ~ v” innebär knappast någon svårighet att analysera enligt mönstret ovan som kontextuellt betingad lexikaliserad aktuell betydelse.

Man kunde naturligtvis gå in på betydligt flera detaljer vid verbanalysen än det här varit möjligt, men resultatet torde knappast ha blivit mycket annorlunda. Kärnpunkten är att verbetydelser relateras till abstrakta ”digitala ramar” vilka utgör basen för bildandet av prototypiska scener genom ”analoga” föreställningar. Den prototypiska betydelsen är i princip oavhängig av kontext. Genom att lexikala element i kommunikationen alltid tolkas i kontexter kan olika med prototypen mer eller mindre kompatibla aktuella betydelse genom till exempel hög frekvens eventuellt lexikaliseras och ge intrycket av polysemi hos verbet självt. Dessa betydelse bildas emellertid utgående från verbet tillsammans med kontext och konstruktion, det vill säga verbet har hela tiden samma grundbetydelse.¹³

Sammanfattning

Denna artikel utgår från en teoretisk konception där strukturalistisk betydelseanalys kombineras med prototypeteori. Detta innebär att orden i det mentala lexikonet innehåller en digital strukturell, ”strukturaliserande”, komponent, där teckenbetydelse förekommer som skarpt från varandra avgränsade enheter, och en analog komponent bestående av prototypiska föreställningar som avspeglar funktionen hos de sinnen genom vilka vi uppfattar världen. Den digitala betydelsekomponenten strukturerar ”kärnbetydelsen” hos det enskilda lexikaliska tecknet. Den analoga betydelsekomponenten är i motsats till den digitala inte skarpt avgränsad eller avgränsbar och den bygger i hög grad på individuella erfarenheter hos individerna i språkgemenskapen. Detta innebär en stark dynamik och elasticitet, vilket möjliggör att även föga prototypiska referenser i kontext kan tolkas som möjliga trots att de i fråga om vissa aspekter till och med kan strida mot de betydelsevillkor som anges i den digitala betydelsekomponenten.

13 En analys utgående från konstruktionsgrammatiska aspekter kunde i detta sammanhang vara givande (se t.ex. Fischer & Stefanowitsch 2006, Goldberg 2006, Martola 2007, Nikula 2007a, 2007b, Willems & Coene 2006).

SO utgår i allmänhet från en betydelsebeskrivning som kan sägas i stort motsvara den prototypiska kärnbetydelse som definieras av den digitala betydelsen, varefter man övergår till mindre centrala betydelseelement. En beskrivning av ordbetydelser i det mentala lexikonet eller i språkssystemet och en beskrivning av betydelser i en ordbok är emellertid två skilda saker. Likaså är beskrivningen av ett ords betydelse och beskrivningen av de (klasser av) ”ting i världen” som kan utgöra referensobjekt för detta ord i princip inte samma sak. När SO anger betydelsen hos *fågel* är det sålunda i princip fråga om en encyklopedisk beskrivning där tillägget ”och vanl. kan flyga” anger att fåglar som saknar flygförmåga hör till undantagen. Denna encyklopediska beskrivning kan naturligtvis fungera väl som betydelsebeskrivning i en ordbok. I egentlig mening består emellertid den lexikala betydelsen hos ett ord av de regler som anger potentiell referens. I den lexikaliska betydelsen för prototypisk referens ingår samtliga definierande särdrag, det vill säga för *fågel* också <+kan flyga>. I den här tillämpade betydelse teorin beaktas detta genom att den analoga betydelsekomponenten tillåter hög flexibilitet. Rent kontextuellt kan något som inte strikt motsvarar prototypen uppfattas som ”*ett slags fågel*”, till exempel en pingvin. Eftersom denna tolkning i fråga om pingviner är den vanliga kan den ses som en lexikaliserad ”aktuell” betydelse. En stor del av de betydelsevarianter och -nyanser som uppförs i ordböcker och som kunde ses som exempel på polysemi förefaller utgöras av sådana mer eller mindre starkt lexikaliserade aktuella betydelser.

Utgående från den betydelse teori som beskrivits ovan kunde det vara möjligt att vid behov på ett strukturerat sätt minska polysemin i ordböcker. Intressant är också att betydelse teorin som sådan får stöd av de analyser som genomförts här.

LITTERATUR

- Coene, Ann, 2006: Lexikalische Bedeutung, Valenz und Koerzion. Hildesheim/Zürich/New York.
- Coseriu, Eugenio, 1988/1992: Einführung in die Allgemeine Sprachwissenschaft. Tübingen.
- Coseriu, Eugenio, 1988: Sprachkompetenz. Grundzüge der Theorie des Sprechens. Tübingen.
- Fillmore, Charles J., 1968: The Case for Case. I: Universals in Linguistic Theory, red. av Emmon Bach & Robert T. Harms. New York. S. 1–88.
- Fillmore, Charles J., 1977: Scenes-and-Frames Semantics. I: Linguistics Structures Processing, red. av Antonio Zampolli. Amsterdam/New York/Oxford. S. 55–81.
- Fischer, Kerstin & Stefanowitsch, Anatol (red.), 2006: Konstruktionsgrammatik. Von der Anwendung zur Theorie. Tübingen.

- Kleiber, Georges, 1993: Prototypensemantik. Eine Einführung. Tübingen.
- Goldberg, Adele E., 2006: *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford.
- Malmgren, Sven-Göran, 1994: Språkprovets form och funktion i svenska betydelseordböcker från Östergrens Nuvensk ordbok till Svensk ordbok. I: *LexicoNordica* 1. S. 107–117.
- Mangasser-Wahl, Martina (red.), 2000: *Prototypentheorie in der Linguistik. Anwendungsbeispiele – Methodenreflexion – Perspektiven*. Tübingen.
- Martola, Nina, 2007: *Konstruktioner och valens. Verbfraser med åt i ett jämförande perspektiv*. Helsingfors.
- Nikula, Henrik, 1978: Kontextuell und lexikalisch bedingte Ellipse. Åbo.
- Nikula, Henrik, 1995: Exemplens funktion i ordböcker. I: *Nordiske studier i leksikografi* 3, red. av Ásta Svavarsdóttir, Guðrún Kvaran & Jón Hilmar Jónsson. Reykjavík. S. 311–320.
- Nikula, Henrik, 2007a: Aus der Perspektive der Valenz. I: *Wahlverwandtschaften – Valenzen – Verben – Varietäten*, red. av Hartmut Lenk & Maik Walter. Hildesheim. S. 55–64.
- Nikula, Henrik, 2007b: Valenz, Satzmodell und Konstruktion. I: *Fachsprachen und Übersetzungstheorie. VAKKI-Symposium XXVII*, red. av Nina Niemelä & Esa Lehtinen. Vasa. S. 200–211.
- Nikula, Henrik, 2009: Zur lexikalischen und aktuellen Bedeutung oder ”Muss ein Dom eine Kuppel haben?” I: *Germanistik zwischen Baum und Borke. Festschrift für Kari Keinästö zum 60. Geburtstag*, red. av Doris Wagner, Tuomo Fonsén & Henrik Nikula. Helsinki. S. 125–135.
- Paivio, Allan, 1979: *Imagery and Verbal Processes*. Hillsdale/New Jersey.
- Paivio, Allan, 1986: *Mental Representations. A dual coding approach*. Oxford.
- Schnotz, Wolfgang, 1994: *Aufbau von Wissensstrukturen. Untersuchung zur Kohärenzbildung bei Wissenserwerb mit Texten*. Weinheim.
- Schnotz, Wolfgang, 2006: Was geschieht im Kopf des Lesers? Mentale Konstruktionsprozesse beim Textverstehen aus der Sicht der Psychologie und der kognitiven Linguistik. I: *Text – Verstehen, Grammatik und darüber hinaus*, red. av Hardarik Blühdorn, Eva Breindl & Ulrich H. Wassner. Berlin/New York. S. 222–238.
- SO = Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien, 2009. Stockholm.
- Svensén, Bo, 2004: *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. 2 uppl. Stockholm.
- VALBU = Schumacher, Helmut et al., 2004: *VALBU – Valenzwörterbuch deutscher Verben*. Tübingen.
- Willems, Klaas & Coene, Ann, 2006: Satzmuster und die Konstruktionalität der Verbbedeutung. Überlegungen zum Verhältnis von Konstruktionsgrammatik und Valenztheorie. I: *Sprachwissenschaft* 31: 3. S. 237–272.
- Wittgenstein, Ludwig, 1953/1971: *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main.